

האם אנחנו יודעים היום מה היה נוסח ארון הספרים של רש"י?

תקציר

קבוצת חוקרי רש"י קבעו, שיש לקרוא את פירושו על רקע מקורותיו הרבניים. במחקר זה אנו בודקים, עד כמה השיטה יעילה ואפשרית. מסקנתנו: היא אפשרית רק בחלק מפירושי רש"י, שכן קבוצה של פירושי, כנראה, אינה מסתמכת על מקורות מסורתיים; כאשר דבריו כן מסתמכים על מקורות מסורתיים, היא יעילה רק כאשר נמצאת התאמה מלאה בין דברי רש"י ובין המקור שהוא מבוסס עליו: כאשר ההתאמה היא חלקית, מתעוררת בעיית נוסח המקורות, שעמדו לעיני רש"י, שכן נמצאו בפירושי רש"י גרסות של מקורותיו הרבניים, השונים מכל גרסה הנמצאת היום. לכן כאשר קיימת רק התאמה חלקית בין המקור לדברי רש"י, אין אנחנו יכולים להחליט בוודאות מה הייתה גרסת מקור זה.

מילות מפתח: רבי שלמה יצחקי; מדרשים; פירושים לרש"י; פשט; דרש; מתודיקה; ארון-הספרים היהודי; גרמניה; היסטוריה: ימי-הביניים; צרפת; היסטוריה: ימי-הביניים.

הקדמה

תיאור המצב הקיים

קיימת הנחה אצל חוקרי רש"י, שהגישה הפרשנית שלו תמיד מגוּבָה במקור רבני או חז"לי.¹ כתוצאה מהנחה זו, כשנבוא לבדוק את מגמת רש"י בפירוש כלשהו למקרא,² עלינו להיעזר

1. M.B. Berger, 'The Torah Commentary of Rabbi Samuel Ben Meir', Ph.D. dissertation, Harvard University, 1982, pp. 295-297. ב' גלס, **פשט ודרש בפרשנותו של רש"י**, תרגם ש' שמידט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 48; מ' ארנד, 'פירוש רש"י למקרא לאור המחקר המדעי', סיני, קיב (תשנ"ג), עמ' קפח.

2. בעבודה זו השתמשתי בהעדפה ראשונה בנוסח רש"י, המופיע בסדרה של מ' כהן (עורך ומהדיר), **מקראות גדולות הכתר**, רמת-גן תשנ"ב ואילך. במקומות, שבהם עדיין אין ספר בהוצאה זו, השתמשתי לפי הנמצא בספרו של א' ברלינר, **רש"י על התורה**,² פראנקפורט א"מ, תרס"ה; א' שושנה (עורך), **ספר איוב מבית מדרשו של רש"י**, ירושלים תש"ס. לספר, שלא הופיע באחת מהמהדורות שמניתי – השתמשתי ברש"י, **מקראות גדולות**, ירושלים תשי"ט, ד"צ ויין תרי"ט.

עובדה ידועה היא, שמתקיים ויכוח אקדמי בנוגע לקביעת נוסח הקרוב ככל האפשר לנוסח רש"י המקורי, ושקיימים נוסחים אחרים של רש"י, אולי טובים מאלה שבהרתי. ראון, בין היתר, את מחקרו של י' מאורי, 'נוסח פירוש רש"י לתורה – מצב המחקר', א' גרוסמן וש' יפת (עורכים), **רש"י – דמותו ויצירתו**, א: פירוש רש"י למקרא, ירושלים תשס"ט, עמ' 63-97.

עם זאת, היות שבירור הנוסח המועדף לכל המובאות של רש"י במחקר זה חורג הרבה מעבר למסגרת המאמר, העדפתי עקיבות בנוגע למקור הנוסח על פני דיון לא-ממצה של בחירת הנוסח הספציפי של כל מובאה של רש"י במאמר. מסקנות מחקר זה נכונות אפוא רק

בבדיקת כל המדרשים אשר לפי המחקר עמדו לרשות רש"י³ – באופן הבא:
לא נוכל להציע הסבר לרש"י, הנוגד את כל עמדות חז"ל שעמדו לרשותו, על כל גוני הדעות שבהן.

מנגד – קיימת הנחה, שרש"י תמיד מתייחס למקור רבני או מדרשי.⁴ חוקרים הדוגלים בגישה זו הציעו ללמוד מן השוני שבין האגדה במקורות חז"ל לחומרי האגדה בפירוש רש"י או ללשונו האישית⁵ – את העמדה העצמאית שלו.

המכנה המשותף לשתי הגישות הוא, שלשיטתן, כדי להבין עד הסוף פירוש רש"י כלשהו – עלינו להכיר את ארון-הספרים שעמד לרשותו ולהשוות את פירוש רש"י אליו.

מטרת המחקר

במאמר זה ברצוני להתמקד בארון-ספרים זה ולבדוק עד כמה הוא נגיש אלינו, ועד כמה אנחנו יכולים להיעזר בו כדי להבין את ביאורי רש"י השונים.

שיטת הבדיקה

המחקר יתחלק לשני שלבים:

בשלב הראשון אבדוק בעבודות ובמחקרים המתמחים במציאת מקורות רש"י, כמה מפירושו מתייחסים למדרשים ולמקורות רבניים קדומים, ולכמה – לא נמצאה זיקה כלשהי לחומר כתוב קודם. תוצאות בדיקה זו יתחמו את קובץ פירושי רש"י, אשר אפשר להיעזר בארון-הספרים שלו על מנת להבין את פירושו.

בשלב השני אבדוק, עד כמה יודעים אנו היום, מה הייתה בדיוק גרסת ארון הספרים של רש"י?

מסקנת המחקר

המסקנה היא משולשת.

- (1) כאשר רש"י מצטט מקור, ואנחנו מוצאים אותו מילה במילה – אין כל בעיה ליישם את השיטה.
- (2) חלה השתנות בגישת רש"י למדרש, ואפשר להשוות את רוב ביאורי רש"י למדרשים רק בחלק הראשון של פירושו למקרא. ככל שמתקדמים בסדר שיבוץ הספרים בתנ"ך – כך מתמעטת הזדקקותו של רש"י למדרשים ובהתייחסותו אליהם. השיטה מתאימה אפוא רק לחלק מביאורי רש"י, ובעיקר – לספרי-התורה.
- (3) כאשר אנחנו לא מוצאים מקור זהה לחלוטין לטקסט של רש"י, המצב שונה.

לגבי נוסחי פירושי רש"י, שהשתמתי בהם במחקר זה, ושאר הנוסחים, שאינם שונים מהם בעיקרי הדברים.

3. ראו רשימה כזו בין השאר אצל י"ל צונץ, **תולדות רש"י**, תרגם ש' בלון, ירושלים תשל"א, ד"צ וארשה תרכ"ב, עמ' יא-טו; ברלינר (לעיל הערה 2), עמ' 428-433; ע"צ מלמד, **מפרשי המקרא**², א, ירושלים תשל"ח, עמ' 374-398.
4. ראו הוכחות לביסוס השיטה הזו, בין היתר, אצל א' טויטו, 'דרכו של רש"י בשימוש במדרשי חז"ל: עיון בפירוש רש"י לשמות א, ה-כב', **טללי אורות**, ט (תש"ס), עמ' 52-53; י' מאורי, "אגדות הלוקות" בפירוש רש"י למקרא, **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום**, יט (תשס"ט), עמ' 155-207.
5. א' טויטו, 'בין פרשנות לאתיקה: השקפת העולם של התורה לפי פירוש רש"י', ש' יפת (עורכת), **המקרא בראי מפרשיו: ספר זיכרון לשרה קמין**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 316; י' רחמן, **אגדת רש"י**, תל-אביב תשנ"א, עמ' 116.

הממצאים

תפוסת הפירושים של רש"י שבהם הוא נסמך על מדרשים

שיטת המחקר להשוואת ביאורי רש"י למקורותיו המשוערים – יכולה לשמש רק בספרים בודדים, כי רש"י מסתמך על מדרשים בעיקר בפירושו לתורה. לאחר ספרי-התורה, ככל שמתקדמים בתנ"ך בסדר הספרים, רש"י מפרש יותר בשיטת הפשט ונוקק פחות לדרש. כתוצאה מכך, חשיבותה של מתודת הפשט, שהיא בלתי-תלויה במדרשי-חז"ל – מכריעה את חשיבותה של מתודת הדרש, שהיא תלויה-מדרשי-חז"ל. הממצא מתבטא בעיקר בעבודות ובספרים, המתמחים במציאת המקור הקדום היהודי, שרש"י מתייחס אליו בפירושו. די בעלעול חטוף בספרים אלה כדי לראות, שככל שמתקדמים הספרים בסדר התנ"ך, כך מתמעטים המקורות היהודיים, שרש"י מתייחס אליהם.⁶

לקבלת תוצאות אמינות – ערכתי בדיקה מדגמית של פירושי רש"י לחמשת הפרקים הראשונים של חמשת-ספרי-התורה, יהושע, שופטים, שמואל, מלכים, ישעיהו ירמיהו, יחזקאל ותהלים. תוצאת הבדיקה היא שרש"י מתבסס על מדרשים לספרי התורה בממוצע ב-57% מפירושו, ולספרים שאחרי התורה – בממוצע ב-30% מפירושו. הסדר הוא יורד החל מספר בראשית: 85%, 76%, 70%. החל מפירושו לספר במדבר – חוקרי רש"י ומפרשו מצאו מקור לביאורו בפחות מ-50% מפירושו: 45%, 15%, 40%, 23%, 25%, 40%, 49%, 15%, 23%, 26%.⁷

בעיית הנוסח המדויק של מקורות רש"י

תמצית

במקורות שרש"י מצטט במפורש, היו לפעמים גרסאות אחרות מאלו הקיימות בכל ממצא, העומד היום לרשותנו.⁸ כמות הסטיות היא רבה. לכן יש מקום להקיש מתוך הידוע על הלא-ידוע ולעורר ספק במהימנות הגרסה של כל מקור, העומד היום לרשותנו, שאינו זהה מילה במילה לביאורי רש"י ולשאלו: האם אנחנו יכולים להוכיח במאה אחוזים, שגרסה זו עמדה לעיני רש"י, והוא סטה ממנה במתכוון? התשובה תמיד תהיה: לא.

6. ראו למשל מ"צ סגל, **פרשנות המקרא**², ירושלים תשי"ב, עמ' סד-סה; א"מ ליפשיץ, **כתבים**, ירושלים תש"ז, עמ' קעט; גלס (לעיל הערה 1), עמ' 74; H. Hailperin, **Rashi and the Christian Scholars**, Pittsburgh 1963, p. 36; E. L. Greenstein, 'Medieval Bible Commentaries', B. Holtz (ed.), **Back to the Sources**, New York 1984, p. 230 גרוסמן קובע, שבאופן כללי נזקק רש"י בפירושו לנ"ך במידה פחותה לדברי חז"ל מאשר בפירושו לתורה, אך אינו קובע דירוג פנימי בפירוש לנ"ך – ראו: א' גרוסמן, **רש"י: ר' שלמה יצחקי**, ירושלים תשס"ו, עמ' 113.
7. י' שור, 'מקור חכמה', י"ל פישמן (עורך), **ספר רש"י: קובץ תורני-מדעי**, ירושלים תש"א, עמ' קצד-רצד; ש"פ גלברד, **לפשוטו של רש"י**, פתח תקוה תשל"ה-תשמ"ג; ב' מעייני (עורך), **חמישה חומשי תורה אריאל – רש"י השלם**, ירושלים תשמ"ו-תשס"ה; ח' זהרי, **מקורות רש"י**, ירושלים תשנ"ד; ר"ד סאבאן, **ספר מדר"ס לפירושים**, אשדוד תשס"ה; כהן (לעיל הערה 2).
8. הסיבה לכך היא, בין היתר, מנהגם של חכמי אשכנז וסופריה "לתקן" את הספרות הקדומה בהתאם להשקפת עולמם ומנהגם ההלכתי. אין הם כבולים לנוסח מועדף כלשהו, והדבר כולל גם נוסחים אשכנזיים, שכבר "תוקנו" בידי גדולי אשכנז. ראו על-כך באריכות ובפירוט במאמרו המקיף של תא-שמע, 'ספרייתם של חכמי אשכנז וצרפת בני המאות ה"א-ה"ב', י"מ תא-שמע, **כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים**, א: אשכנז, ירושלים תשס"ה, עמ' 21-42, ובעיקר עמ' 38-40.

פירוט

שאל ליברמן הסיק מסקנה גורפת לנושא שלנו מהימצאותן של שתי מילים יווניות במדרש ויקרא רבה, המצוטט בספר **משיב נפש למאירי**, ושאינן מצויות בשום נוסח של ויקרא רבה במהדורת ר"מ מרגליות:

אנו למדים מכאן, שבידי הראשונים היו קיימים כתבי-יד מקוריים של מדרשים, ופעמים לא שרדו מן הגרסאות הקשות שלהם – עקבות בכל כתבי-היד המרובים שבידינו.⁹

דבריו של ליברמן נכונים גם בנוגע לרש"י, ובכל המקורות המדרשיים, שעמדו לרשות רש"י, היו שינויים, שאינם בנמצא בשום כתב-יד, העומד לרשותנו היום.

כדי לקבוע באופן ודאי יותר איזו גרסה של המדרש והתלמוד עמדה לעיני רש"י – עלינו לערוך מחקר השוואתי בין כתבי-היד השונים של המדרשים והתלמודים – מצד אחד, לבין ציטוטו של רש"י את המקורות הנ"ל, מצד שני, ולהחליט, איזה כתב-יד קרוב יותר לדברי רש"י. בשלב זה של המחקר – אין בידינו כלי כזה; נוכל רק לשער, שגרסת המדרשים והתלמודים, שהיו בידי רש"י, כנראה, הייתה קרובה או זהה לאחד מנוסחי כתבי-היד האשכנזיים או הצפון-צרפתיים של אותה תקופה.¹⁰

מלאכת ההשוואה בין נוסח רש"י לבין נוסח מקורותיו היא בעייתית גם עקב העובדה, שרש"י מעיד מספר פעמים, שהוא מצטט **מתוך שמיעה**.¹¹ הוא מצטט אפוא לפעמים מקורות, שהוא לא ראה במו-עיניו, או שלא היו בפניו בשעת כתיבת פירושו. היות שהוא רושם אותם על-פי שמועה, ייתכן, שהציטוט אינו ככתבו וכלשונו, ואולי-אף לא כרוחו. ונשאלת השאלה, האם מצטט רש"י מתוך הזיכרון רק באותם מקרים, אשר בהם הוא מעיר עליהם, או שהוא עושה זאת גם במקרים, שהוא אינו מציין במפורש, שהוא מצטט מתוך הזיכרון?

נוסח הספרים שעמדו לעיני רש"י

בראשית רבה¹²

גרסת בראשית רבה, שעמדה לרשות רש"י, הייתה שונה מכל כתב-יד של מדרש זה, העומד היום לרשותנו:

ברלינר כבר עמד על כך בליקוטיו שבסוף ספרו.¹³ אוסיף שלוש דוגמאות על ממצאיו: בפירושו למל"א יז, יג מפנה רש"י את הקורא למדרש בראשית רבה, אך הדברים אינם נמצאים

9. ש' ליברמן, **מחקרים בתורת ארץ-ישראל**, ירושלים תשנ"א, עמ' 498.

10. אני כותב דברים אלה בהסתייגות-מה, כי מתברר, שגרסת הספר 'סדר עולם' שבידי רש"י הייתה, כנראה, שונה אפילו מגרסת הספר, שהעתיק תלמידו, ר' יעקב בן שמשון. ראו על כך בדיון שלנו על גרסת סדר עולם שבידי רש"י.

11. כגון רש"י לבראשית כה, כו; שמות י, י; שופטים ה, ג; מל"ב ד, ד. בפירושו למסכת שבועות כג ע"א, ד"ה ודלמא כותב רש"י, שהוא אינו זוכר את הציון הביבליוגרפי המדויק של אזכור המילה 'אניגרון', והוא מתלבט בין תוספתא דמאי לתוספתא תרומות: 'כדתניא בתוספתא דמאי או תרומת'. לדמנו מכאן, שלא עמדו בפניו תוספתא דמאי ותרומות, כאשר הוא כתב את פירושו זה למסכת שבועות, שאם לא כן, הוא היה בודק ורושם את הציטוט המדויק, או בתוספתא דמאי, או בתוספתא תרומות. דרך אגב, המקור המדויק הוא בתוספתא תרומות ט, יא.

12. **מדרש רבה**, וילנה תרל"ח; **מדרש בראשית רבא**, מהדורת תאודור-אלבק, ירושלים תשכ"ה, ד"צ ברלין תרס"ג-תרפ"ט. על המדרש עצמו – ראו ע' רייזל, **מבוא למדרשים**, אלון שבות תשע"א, עמ' 105-116.

13. ברלינר (לעיל הערה 2), עמ' 428-429.

בכל הגרסאות של מדרש זה, העומדות היום לרשותנו. הם נמצאים באלהו רבה י"ח.¹⁴
 בפירושו לזבחים דף קה עמ' א' ד"ה בקולסי – מפנה רש"י את הקורא למדרש:
 'וראיתי דוגמתו, בצילמי תרח נטל'¹⁵ בקולסא ותברינו'. הדברים נמצאים במדרש בראשית
 רבה. אך הגרסה שם היא: 'נסב / נסיב בקולסא ותברינו'.¹⁶
 בהגהה¹⁷ של רש"י ליהושע ג, ג'¹⁸ הוא מעיר, שדבריו לקוחים מבראשית רבה, אך הדרשה אינה
 נמצאת לפנינו. במהדורת מקראות גדולות הכתר – מפנים ליבמות פו עמ' ב.
 ייתכן, שהנוסח של בראשית רבה, שעמד לעיני רש"י, היה קרוב לנוסח כתיי מינכן 117,
 ושהנוסחים היחידאיים נמצאים שם. מסתבר, כי נוסח זה של כתב-היד עמד לעיני המפרש
 האשכנזי-צרפתי של בראשית רבה, שחלק מרבתי (ר"י קרא),¹⁹ היו מבאי בית מדרשו של
 רש"י.²⁰
 ר' שמעיה, תלמידו של רש"י, מצטט בפירושו לפיוטים הארמיים לעשרת הדיברות²¹ – דברים,
 הלקוחים מבראשית רבה, שאינם בשום מהדורה וכתב-יד, הנמצאים היום בידינו.²² למשל,
 "ינסא. הוא נבוכד נצר. וְשָׁנִינוּ בְּרֵא' רב' ננוס קורטא".²³
 הדעת נותנת, שגרסת בראשית רבה, שהתלמיד, ר' שמעיה, השתמש בה – זהה או קרובה מאוד
 לזו, שרש"י, מורו, השתמש בה, וכך הדבר גם בנוגע לשאר המקורות המדרשיים, שר' שמעיה
 השתמש בהם.
 הגרסה נמצאת במובאה בספר הערוך ובמיוחס לרש"י לברי"ר.²⁴ מכאן, שגרסת בראשית רבה
 בדוגמה זו שבבית-מדרשו של רש"י הייתה קרובה או אולי זהה לזו של ר' נתן, בעל הערוך.

-
14. כהן (לעיל הערה 2), על אתר. תוספות בבא מציעא קיד ע"א ד"ה מהו – כותבים, ש'נמצא בתשובת גאון שכתב שיש בסדר אליהו רבה... נלמד מכאן, שלפחות קטע זה בסדר אליהו רבה – לא עמד לעיני בעל התוספות. כי אם כן עמד לפניו הספר סדר אליהו רבה, מדוע ציטט ממנו בשם תשובת גאון, ולא ישירות? קרוב לוודאי, שמה שלא נמצא אצל בעל התוספות, גם לא עמד לעיני רש"י. לכן גם קרוב לוודאי, שרש"י לא הפנה את הקורא לסדר אליהו רבה, וגרסת מהדורת הכתר אולי מנציחה טעות מעתיק.
15. ההדגשה שלי (i.a.). כך גם שאר ההדגשות במאמר זה.
16. ראו מהדורת תאודור-אלבק (לעיל הערה 12), נח פרשה לח יא, עמ' 363 הערה לשורה 3.
17. הדברים נלקחים ממאמרו של י"ש פנקובר, 'הגהות רש"י לפירושו ליהושע ולמלכים', **עיוני מקרא ופרשנות**, ח (תשס"ח), עמ' 347.
18. בדפוס ראשון, ונציה רפ"ה.
19. רבי יוסף קרא (1050-1130), תלמיד-חבר לרש"י. ראו עליו, בין השאר, אצל ש' עפנשטיין, **פירושי רבי יוסף קרא לנביאים ראשונים**, ירושלים תשל"ג, עמ' 7-24; מ' ארנד, 'תוספות רי"ק לפירוש רש"י לתורה וקוויים לדרכו בפרשנות המקרא', בתוך: **פירוש ר' יוסף קרא לספר איוב**, מהדורת מ' ארנד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 11-79; א' גרוסמן, **חכמי צרפת הראשונים**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 254-346; A. Grossman, 'The School of Literal Jewish Exegesis in Northern France', M. Søbo (ed.), *Hebrew Bible/Old Testament; The History of its Interpretation*, Göttingen 2000, pp. 346-358.
20. י"מ תא-שמע, 'פירוש אשכנזי-צרפתי קדום למדרשי בראשית וויקרא רבה, מכילתא וספרי, בכתב יד', **תרביץ**, נה (תשמ"ו), עמ' 74 הערה 21. על כתיי מינכן 117 – ראו במבוא **למדרש ויקרא רבה**, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג, עמ' xxxvii-xxxvi. לא בדקתי אישית כת"י זה, שהוא באיכות גרועה מאוד (תא-שמע [שם], עמ' 61-63). לכן ראו להלן הסתייגות אפשרית מההשערה, שנוסח המדרשים של רש"י היה קרוב לנוסח המדרשים הנמצאים בכת"י מינכן 117.
21. הפירוש לפיוטים הארמיים לעשרת הדיברות בתוך ר' שמחה בן שמואל מוטר, **מחזור ויטרי**, מהדורת ש' הורוויץ, ירושלים תשכ"ג – נכתב, לדעת גרוסמן, על-ידי ר' שמעיה, תלמידו וסופרו של רש"י (גרוסמן [לעיל הערה 19], עמ' 388).
22. מחזור ויטרי (שם), עמ' 320.
23. הערת שמעון הלוי איש הורוויץ, מהדיר מחזור ויטרי (שם), עמ' 320, הערה ב. וראו עוד מקרים כאלה במחזור ויטרי (שם), עמ' 322, אמצע הערה וסוף שורה ראשונה ותחילת שורה שנייה; עמ' 331 הערות שורה ראשונה; עמ' 334, הערה מ.
24. ראו מחזור ויטרי (שם), עמ' 320, הערה ב.

מתי הגיע נוסח זה מאיטליה לאשכנז-צרפת? אפשר להעלות את ההשערה, שרש"י כבר מצא אותו בשיבות גרמניה, כאשר בא ללמוד שם. ייתכן, שהובא לאשכנז בידי ר' קלונימוס בן שבתאי מרומי, שעמד בראש ישיבת וורמייזא – לאחר מותו של ר' יעקב בר' יקר בשנת 1080.²⁵ מכאן הקִרְבָּה הרבה לנוסח בראשית רבה, שעמד לעיני הערוך.

אך היות שרש"י לא פגש אישית את ר' קלונימוס מרומי,²⁶ ייתכן, שכאשר ר"י קרא הביא לטרוויש את בראשית רבה נוסח כתי"י מינכן 117, קרה הדבר, אחרי שרש"י כבר השלים את רוב פירושו לתורה – בהסתמך על נוסח אחר של בראשית רבה.

שמות רבה²⁷

מדרש שמות רבה לא מצוטט בשמו בכתבי רש"י, אולם רש"י מצטט מדרשים, שלפי מהדורות המדרשים, העומדות היום לרשותנו – נמצאים אך ורק במדרש שמות רבה.²⁸ הדעת נותנת, שמדרש זה, גם אם לא בצורתו הנוכחית, היה בנמצא בבית-מדרשו של רש"י, כי תלמידו-סופרו, ר' שמעיה, מזכיר אותו במפורש. נוסח שמות רבה, שהיה בידי רש"י, כָּלֵל כנראה יותר חומר מאשר בנוסחים, העומדים היום לרשותנו. את זה אנו למדים מההפְּנִיָה של ר' שמעיה אל ציטטה בשמות רבה. בפירושו לעשרת הדיברות הוא כותב 'ולשון מדרש הוא באלה שמות. ויסב את העם הסיבן בשביסתינן. משל לכלה שתיקן לה אביה חדר בתוך חדר כדי שתהא צנועה ביותר'.²⁹ אולם לא נמצא טקסט כזה במדרש שמות רבה, העומד היום לרשותנו.³⁰ הדעת נותנת, שגרסת שמות רבה, שעמדה לעיני התלמיד והסופר של רש"י – מקורה בספריית רש"י.

ויקרא רבה³¹

נוסח ויקרא רבה שהיה בידי רש"י, כָּלֵל, כנראה, יותר חומר מאשר בנוסחים, העומדים היום לרשותנו:

את זה אנו למדים הן מציטוטי רש"י את המדרש,³² והן מהפְּנִיָה של ר' שמעיה, אל ציטטה מויקרא רבה: בפירושו לעשרת הדיברות הוא מסביר את התיבה 'פנטיר' – 'חשוב' ומבסס את פירושו על ציטוט מויקרא רבה 'כאשר מצינו למלך ששלח פנטיר הוגניס דידיה לאקבולי אפי

25. רש"י ראה כתבים של ר' קלונימוס, שבהם הוא מבקר את נוסח הספרי – ראו רש"י דברים יח, א.

26. על כך שרש"י לא הכיר את ר' קלונימוס מרומי אישית – ראו את פירושו למסכת ביצה כד (בסוף ע"ב): 'עתה בא אלי מכתב (=מורמייזא) שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה מן רומא, ושמו רבי קלונימוס, ובקי בכל התלמוד'. מכאן, שר' קלונימוס מרומי הגיע לגרמני"ש, אחרי שרש"י עזב את הישיבה.

27. **שמות רבה**, ירושלים ללא שנת הוצאה, ד"צ וילנא תרל"ח; **מדרש שמות רבה: פרשות א-יד**, מהדורת א' שנאן, ירושלים תשמ"ד; א' לזרובסקי, 'מדרש שמות-רבה', פרשת 'משפטים': מהדורה מדעית ודיון בסיפורים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה. על המדרש עצמו – ראו רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 117-125.

28. ברלינר (לעיל הערה 2), עמ' 431.

29. מחזור ויטרי (לעיל הערה 21), עמ' 316-317.

30. הערת המהדיר, מחזור ויטרי (שם), עמ' 316, הערה ס.

31. מדרש ויקרא רבה (לעיל הערה 20). על המדרש עצמו – ראו רייזל (שם), עמ' 126-135.

32. רש"י שמות לב, ה: 'ויבן מזבוח לפניו' והגרסה קשה להבנה. במודפס: 'נתיירא מהזבוח לפניו'. במדרש ויקרא רבה (שם): 'ויבן מן הזבוח'. רש"י לקהלת ח, ט מפנה לויקרא רבה, ואין הדברים כתובים שם. רש"י לדניאל ז, ט מפנה לויקרא רבה והדברים נמצאים במדרש **תנחומא**, ירושלים תש"ח, ד"צ ורשא תרל"ה, ב קדושים א'. רש"י סנהדרין לה ע"א, ד"ה "והיא נתעברה", מתבסס על ויקרא רבה, והדברים אינם שם.

האם אנחנו יודעים היום מה היה נוסח ארון הספרים של רש"י?

קומא, בויקרא רבה,³³ אולם לא נמצא טקסט כזה בנוסחי ויקרא רבה, העומדים היום לרשותנו.³⁴

דברים רבה³⁵

נוסח דברים רבה שהיה בידי רש"י, קָלָל, כנראה, יותר חומר, מאשר בנוסחים העומדים היום לרשותנו:

את זה אנו למדים מהפְּנִיָה של רש"י למדרש, הנמצא לפי דבריו בדברים רבה, אך הציטוט חסר בכל המדרשים, העומדים לרשותנו היום. וכך כותב רש"י:

יויש מדרש אגדה באלה הדברים רבה ששלח הקדוש ברוך הוא גבריאֵל והביאו לפניו, וקרא לו שם זה, ונתן לו עשרים וארבע מתנות כהונה; ועל שם שלִּיְהוּהוּ במתנות קראו לוי.³⁶

כמו-כן לא נמצא היום טקסט מדברים רבה, שר' שמעיה, מצטט.³⁷ בפירושו³⁸ לעשרת הדיברות הוא מדמה את פירושו לציטוט בדברים רבה:

'ודומה לו באלה הדברים רבה. למטרונא שהייתה על ברייספק שלה (=במרכבתה). הגיעה לשוליתו של נהר החזיקה בתפוס...'³⁹

מדרש ילמדנו⁴⁰

מדרש ילמדנו על כל גרסאותיו העומדות היום לרשותנו, איננו כולל, לדעת ורטהימר, את כל החומר, שעמד לעיני רש"י.⁴¹

מדרש תנחומא⁴²

בדומה לכך נוסח מדרש תנחומא,⁴³ שעמד לרשות רש"י. היה היה שונה מכל מהדורות תנחומא, הנמצאות היום בדפוס.⁴⁴

-
33. מחזור ויטרי (לעיל הערה 21), עמ' 314.
  34. הערת המהדיר, מחזור ויטרי (שם), עמ' 314, הערה צ; הציטוט אינו נמצא במדרש ויקרא רבה (לעיל הערה 20).
  35. **מדרש דברים רבה**, ד"צ וילנא תרל"ח. על המדרש עצמו – ראו רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 145-154.
  36. רש"י בראשית כט, לד; א"ה ווייס, 'תולדות רבנו שלמה בר יצחק', **בית תלמוד**, ב (תרמ"ב), עמ' 70; גלברד (לעיל הערה 7); מעייני (לעיל הערה 7); כהן (לעיל הערה 2), כולם על אתר.
  37. הערת המהדיר, מחזור ויטרי (לעיל הערה 21), עמ' 315, הערה ד.
  38. על ייחוס הפירושים לפיוטים הארמיים לעשרת הדיברות שבמחזור ויטרי לר' שמעיה – ראו לעיל הערה 21.
  39. מחזור ויטרי (שם), עמ' 315.
  40. מדרש ילמדנו, **ספר הליקוטיו**, מהדורת א' גרינהוט, ירושלים תרפ"ד. על המדרש עצמו – ראו רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 234-244.
  41. ש"א ורטהימר, **בתי מדרשות**⁴, ירושלים תשמ"ט, חלק א, עמ' קמ.
  42. מדרש תנחומא (לעיל הערה 32); **מדרש תנחומא הקדום והישן**, מהדורת ש' בובר, ירושלים תשכ"ד, ד"צ ווילנא תרמ"ה. על המדרש עצמו – ראו רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 234-244.
  43. על המהדורות והגרסאות השונות של מדרש תנחומא ועל יצירות, שיש להן קשר כלשהו לספרות זו – ראו לעת-עתה מ' ברגמן, **ספרות תנחומא-ילמדנו**, ניו גרזי תשס"ד, וסיכומו שם בעמ' 188.
  44. וראו גם צונץ (לעיל הערה 3), עמ' טו, ושם הערה כב. אולם חלק מהמקורות שבתנחומא, שצונץ לא מצא בזמנו – נמצאו במרוצת הזמנים; ברלינר (לעיל הערה 2), עמ' 424, 432-433; י"ל פישמן, 'רבן של ישראל', י"ל פישמן (עורך), **ספר רש"י: קובץ תורני-הזמנים**, (לעיל הערה 2), עמ' 424, 432-433; י"ל פישמן, 'רבן של ישראל', י"ל פישמן (עורך), **ספר רש"י: קובץ תורני-הזמנים**, (לעיל הערה 2), עמ' 424, 432-433.

שנתון "JL" – תשע"ה – כרך כ

לדוגמה, רש"י לבראשית א, א מתבסס על תנחומא מהדורת בובר,⁴⁵ אך רש"י להושע א, ב על תנחומא מהדורת ורשא⁴⁶ וכלל לא על תנחומא מהדורת בובר.⁴⁷

רש"י לבראשית יח, כה מסתמך בד"ה 'חלילה לך' הראשון על תנחומא מהדורת ורשא, ואילו בד"ה 'חלילה לך' השני – על תנחומא מהדורת בובר.⁴⁸ רש"י לויקרא יא, ב מפנה לתנחומא, והדברים נמצאים אך ורק במהדורת ורשא.⁴⁹ רש"י לדברים ב, כו מסתמך חלקית על מדרש תנחומא מהדורת ורשא, וחלקית – על מדרש תנחומא מהדורת בובר.⁵⁰ ויש אשר רש"י עצמו מציין את תנחומא, והדברים אינם נמצאים בו לפי שום כתב-יד, המוכר לנו היום.⁵¹

הפסיקתא⁵²

גרסת הפסיקתא, שעמדה לפני רש"י, כללה יותר חומר מאשר כל נוסחי הפסיקתא, העומדים היום לרשותנו.

את זה אנו למדים מהפניה של ר' שמעיה, אל ציטטה בפסיקתא. בפירושו לעשרת הדיברות הוא מסביר את התיבה 'שופו' – 'בלשון יווני שוין. ודומה לו בפסיקתא אנכי ולא יהיה לך. די פרו שופו שמענוס'.⁵³ אולם לא נמצא טקסט כזה בנוסחי הפסיקתא, העומדים היום לרשותנו.⁵⁴

מדעי, ירושלים תש"א, עמ' תיח-תכא; א"מ ליפשיץ, 'רש"י', י"ל הכהן מימון (עורך), **ספר רש"י**, ירושלים תשט"ז, עמ' קעז; ע"צ מלמד, **מפרשי המקרא**, א, ירושלים תשל"ח, עמ' 376; E. Kanarfogel, 'Medieval Rabbinic conceptions of the Messianic Age; The View of the Tosafists', ע' פליישר ואחרים (עורכים), **מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי**, ירושלים תשס"א, עמ' 160-161, ושם בהערה 28 חומר ביבליוגרפי.

45. גלברד (לעיל הערה 7), עמ' 3 הערה 1; מעייני (לעיל הערה 7), ע"ב סעיף [א].
46. מדרש תנחומא (לעיל הערה 32), פרשת צו יג ד"ה זאת תורת.
47. הקטע שנמצאים בו הדברים על עויה – חסר כולו במהדורת בובר (לעיל הערה 42).
48. ראו כהן (לעיל הערה 2), על אתר, המציין את שתי המהדורות בהתאמה לשני ד"ה.
49. מדרש תנחומא (לעיל הערה 32), פרשת שמייני סימן ו.
50. תחילת דברי רש"י לדברים ב, כו מסתמכים על מדרש תנחומא (לעיל הערה 31), ואילו המשכם – על מדרש תנחומא הקדום והישן (לעיל הערה 42). תחילת דברי רש"י **אף על פי** שלא ציוני המקום לקרא לסיחון לשלום' מבוססת על מדרש תנחומא (לעיל הערה 32): **אף על פי** שאמר להם הקב"ה "החל רש והתגר בו מלחמה" (דברים ב, כד). המשך דבריו 'למדתי מדבר סיני, מן התורה שקדמה לעולם. כשבר הקב"ה ליתנה לישראל חזר אותה על עשו וישמעאל, וגלוי לפניו שלא יקבלוה ואף על פי כן פתח להם בשלום, אף אני קדמתי את סיחון בדברי שלום [דבר אחר, 'ממדבר קדמות', ממך למדתי שקדמת לעולמך. יכול היית לשלוח ברוך אחד ולשרוף את המצריים, אלא שְׁחַתְּנוּ מן המדבר אל פרעה לאמר (שמות ה, א) 'שלח את עמי', במתן] מבוססים על מדרש תנחומא הקדום והישן (לעיל הערה 42): 'אמר לו משה, ממך למדתי שקדמת לעולם. יכול היית לְשַׁלַּח ברוך אחד לשרף המצריים, ולא עשית, אלא שלחתני לפרעה, שנאמר, 'שלח את עמי" (שמות ה, א); הוּי קְדָמוֹת. דבר אחר, "ממדבר קדמות", מן התורה למדתי שקדמה לכל. כשבראתה לְמִן אותה, גלוי היה לפניך, שאין בני עשיו ובני קטורה מקבלין אותה, ואף על פי כן קימת ותבעת אותה להם שיקבלו אותה'. וכך מעיר בובר על אתר: 'אין ספק ששאר מן ההוספה ההיא שהיה גם בקובץ מתנחומא כ"י שהיה לפניו' (מדרש תנחומא הקדום והישן [שם]), הוספה לפ' דברים, עמ' 6 הערה כו). ראו על הנושא גם בתוך ברלינר (לעיל הערה 2), עמ' 432.
51. ברלינר (שם), עמ' xi-x, 432-433. הוא מביא כדוגמה את רש"י לשמות יד, י, המצטט בשם התנחומא, והדברים אינם נמצאים בשום גרסה, המוכרת לנו מהתנחומא. וראו מעייני (לעיל הערה 7) לשמות יד, י, הערה 29 הדן בנושא, ואינו מוצא גם הוא מקור בתנחומא לדברי רש"י. אך ראו גלברד (לעיל הערה 7) על אתר, עמ' 170 ד"ה 'הקושי השני', המציין מקור בתנחומא לדברי רש"י. והדברים אינם חד-משמעיים. על המקומות, שברלינר אסף ברש"י, המצטט מהתנחומא ואינם שם – יש להוסיף את רש"י לישעיהו כח, כד, המציין למדרש תנחומא, והדברים נמצאים במדרש **דברים רבה**,³ מהדורת ש' ליברמן, ירושלים תשל"ד, נצבים ה, עמ' 118, את רש"י למל"ב כ, יד (= ישעיהו לט, ג), המציינים לתנחומא. המדרש נמצא במדבר רבה פרשה כ ד"ה 'אירא בלק'. זהו ההלך מבר"ר, שהוא בעיקרו מדרש תנחומא (ראו בין השאר, ח' מאק, 'זמנו, מקומו ותפוצתו של מדרש במדבר רבה', **תעודה**, יא (תשנ"ו), עמ' 91). וכן את רש"י ליחזקאל טז, כ; כח, טז; י, לתהלים קיא, ו; למשלי כ, כא, המציין שהוא מצטט את מדרש תנחומא, והדברים אינם נמצאים כלשונו בשום גרסה של מדרש זה, המוכרת לנו היום.
52. **פסיקתא דרב כהנא**, מהדורת ש' בובר, ניו-יורק תש"ט. על המדרש עצמו – ראו רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 223-233.
53. מחזור ויטרי (לעיל הערה 21), עמ' 317.

מדרש תהלים⁵⁵

נוסח מדרש תהלים (שומר טוב) שהיה בידי רש"י, כנראה, יותר חומר, מאשר הנוסחים, העומדים היום לרשותנו.

את זה אנו למדים הן מהפניות של רש"י למדרש, והדברים אינם בנמצא,⁵⁶ והן מהפניה של ר' שמעיה, אל ציטטה בשומר טוב שאינה נמצאת. בפירושו לעשרת הדיברות כותב ר' שמעיה: 'ובשומר טוב מפרש גבורתו אצל רבת בני עמון',⁵⁷ אולם לא נמצא טקסט כזה במדרש שומר טוב, העומד היום לרשותנו.⁵⁸

מדרש שמואל⁵⁹

נוסח מדרש שמואל, שעמד לנגד עיני רש"י, היה שונה מנוסח מדרש שמואל מהדורת בובר: ראו, למשל, רש"י לבראשית לו, ג:

'... מצאתי באגדת ספר שמואל (מ"ש יז, א): שלשה מוחלין להן על עונותיהם: גר שנתגייר, והעולה לגדולה, והנושא אשה...'

אולם הגרסה במדרש שמואל אינה מזכירה גר, אלא חכם. גם גרסת המשך הדברים שונה, ואלה דברי המדרש:

'... כיון דשמע הדא מתניתא חכם וחתן ונשיא – הגדולה מכפרת...'⁶⁰

ספרי⁶¹

גרסת הספרי, שעמדה לפני רש"י, שונה מגרסת הספרי, המצויה בידינו היום. ראו, למשל, את דברי רש"י לשמות יח, יג ויהי ממחרת. מוצאי יום הכיפורים היה. כך שנינו בספרי. על כך מעיר המהדיר של 'רש"י השלם', הרב בצלאל מעיני:

'והנה לפנינו בספרי לא נמצא מאמר זה. מסתבר, שכוונת רש"י היא למכילתא, ראו ספר זכרון: "..." ומדרש מכילתא הוא...'⁶²

וכך מצטט רש"י מהספרי בפירושו לדברים א, ג;⁶³ א, ז; יח, א; למל"א ח, יב; למל"ב יב, כב; לאיוב לח, א, והדברים אינם נמצאים בספרי שלפנינו.

-
54. הערת המהדיר, מחזור ויטרי (שם), עמ' 317, הערה ת; הציטוט אינו נמצא בפסיקות במהדורות המדעיות.
55. **מדרש תהלים: המכונה שומר טוב**, מהדורת ש' בובר, וילנה תרנ"א. על המדרש עצמו – ראו רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 281-291.
56. רש"י ישעיה נד, יב; תהלים פד, יב; משלי ו, ג.
57. מחזור ויטרי (לעיל הערה 21), עמ' 233.
58. הערת מהדיר מחזור ויטרי (שם), עמ' 332, הערה ד.
59. **מדרש שמואל**, מהדורת ש' בובר, קראקא תרנ"ג. על המדרש עצמו – ראו רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 271-280.
60. וכבר העיר על כך הרב מעיני בהערותיו לרש"י השלם (לעיל הערה 7), על אתר, הערה 5.
61. **ספרי במדבר**, מהדורת מ"י כהנא, ירושלים תשע"א; **ספרי דבי רב: ...ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא**, מהדורת ח"ש הורביץ, ירושלים תשכ"ו; **ספרי על ספר דברים**, מהדורת א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט. על המדרש עצמו – ראו רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 76-83, 89.
62. ברלינר (לעיל הערה 2), עמ' 142 הערה ד, עמ' 431; גלברד (לעיל הערה 7), על אתר; מעיני (לעיל הערה 7), על אתר, הערה 39.
63. פינקלשטיין (לעיל הערה 61), השלים כאן את הספרי 'על פי הפסיקתא זוטרתא (=מדרש לקח טוב) ותוס' ריב"א, ואף שחסר בכל הדפוסים וכ"י' (שם, עמ' 10 הערה לשורה 8).

גרסת המכילתא, שעמדה לפני רש"י, כללה יותר חומר מאשר גרסת מכילתא, העומדת לפנינו היום. ראו למשל רש"י לשופטים ד, ו:

הלא ציוה – ביד משה; "כי החרם תחרימם" (דב' כ, יז). כך שנויה במכילתא (רש"י שופטים ד, ו).

על כך מעיר ר' יעקב שור⁶⁵ ובעקבותיו – עורך מהדורת הכתר, פרופ' מנחם כהן: 'לא נמצא / אינו במכילתא שלפנינו'.

כך כללה המכילתא שבידי רש"י גם נוסח, השונה מכל נוסח, הנמצא היום בידינו.

ברש"י זבחים קטז עמ' ב כתוב על רחב:

אמרה ימחל לי בשביל חבל ופשתים וחלון. במכילתא תניא הכי אמרה רבשי"ע בגי' דברים חטאתי, בגי' ימחל: בחבל ופשתים וחלון שהיו מנאפים עולין אליה בחבלים דרך החלון ויורדים וגם טמנתם בפשתי העץ ובאותן שלשה דברים עצמן זכתה להציל (את) השלוחים (=המרגלים).

וכך גם כתוב בהגהה⁶⁶ של רש"י לפירושו ליהושע ב, טו:

>ותורידם בחבל בעד החלון – באותו חבל וחלון שהיו הנואפים עולים אליה; אמרה: רבונו של עולם באילו חטאתי < והייתי מעלה הנואפים, ובפשתים הייתי מטמנתם, עכשיו שעשיתי בכולן מצוות, זאת <מחול לי>; מ"ר (=מורי רבי).

אולם נוסח המכילתא, על כל גרסאותיו השונות, העומדות היום לרשותנו – שונה:

והיא אמרה: רבשי"ע, בשלשה דברים חטאתי, בשלשה דברים מחול לי: בחבל בחלון בחומה, שני ותורידם בחבל בעד החלון כי ביתה בקיר החומה ובחומה היא יושבת.⁶⁷

הנוסח במכילתא הוא: 'בחבל בחלון ובחומה' ואילו אצל רש"י: 'בחבל ופשתים וחלון'.

פנקובר מתלבט, אם עמד לעיני רש"י גם נוסח המכילתא, כפי שהוא עומד היום לעינינו.⁶⁸ לנו מספיק להעיר, שלעיני רש"י עמד נוסח, שהיום איננו בידינו.

ספרא והוא תורת כהנים⁶⁹

הספרא שבידי רש"י – כִּלְל יותר חומר מאשר הספרא שבידינו היום:

למשל, בפירושו לסוכה נו עמ' ב' כתב רש"י:

אוי לרשע ואוי לשכיני – בתורת כהנים תניא: וחלצו את האבנים – נגע באבן שבמקצוע –

64. **מכילתא דרבי ישמעאל**, מהדורת מ' איש שלום, ניו יורק תש"ה; **מכילתא דרבי ישמעאל**², מהדורת הורביץ-רבין ירושלים תש"ל; **מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי**², מהדורת י"ג אפשטיין, ירושלים תשל"ט. על המדרשים עצמם – ראו רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 58-36.

65. בהערה: 'ראה ילקוט כאן רמז מג שמביא זאת ג"כ מהמכילתא, וככה היתה לפניו ולפני רש"י הנוסחא במכילתא פא דפסחים פי"ב ע"ש (=עיון שם) ובמאיר עין הערה ט"ו' (שור [לעיל הערה 7], עמ' רו, הערה 7). וראו גם ברלינר (לעיל הערה 2), עמ' 425, 430 על גרסת המכילתא, שעמדה לעיני רש"י.

66. כת"י פראג, סראבל 27; פרמה, ספריית הפאלאטינה, אוסף די רוסי 255. הועתק מתוך פנקובר (לעיל הערה 17), עמ' 346-347.

67. מכילתא דרבי ישמעאל (מהדורת הורביץ-רבין [לעיל הערה 64], יתרו עמלק, עמ' 189); מכילתא דרבי ישמעאל (מהדורת איש שלום [לעיל הערה 64], נו ע"א).

68. פנקובר (לעיל הערה 17), עמ' 347.

69. **ספרא דבי רב**, מהדורת מ' איש שלום, ברסלוי תרע"ה. על המדרש עצמו – ראו רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 59-59.

האם אנחנו יודעים היום מה היה נוסח ארון הספרים של רש"י?

שניהן חולצין, ואף על פי שהנגע לא נראה אלא בביתו של זה, מחמת שהיתה עינו צרה בכליו, חבירו לקה בשבילו. מכאן אמרו: אוי לרשע אוי לשכיניו.

אולם הגרסה בתורת כהנים שבידינו היא רק: 'וחלצו מלמד ששניהם חולצים. מיכן (=מכאן) אמרו אוי לרשע אוי לשכיניו'.

וכך גם ברש"י מסכת כתובות עה עמ' ב ד"ה כהה 'וכן מצאתי בת"כ ור' יהושע קיהה טיהר'.⁷⁰ הגרסה בתורת כהנים אצלנו ר' יהושע אומר כהה'.⁷¹

וכך מצטט רש"י את תורת כהנים במסכת סנהדרין סה עמ' ב בגרסה הלכתית הפוכה מהכתוב אצלנו:

מתיב ר' זירא יצאו עדים זוממין – אצל חטאת היא שנויה בתורת כהנים גבי פר כהן משיח אחר שראינו דברים שהן כעובד עבודה זרה ודברים שאין כעובד עבודה זרה, למה נאמרה עובד עבודה זרה? לומר לך: מה עבודה זרה מיוחדת שחייבין על זדונה כרת ועל שגגתה חטאת, אף כל שחייבין וכו', אי מה עבודה זרה מיוחדת שחייבין עליה מיתת בית דין אף אני מרבה חייבי מיתות בית דין, ואת מי אני מרבה – מקלל לאביו ומסית ועדים זוממין? תלמוד לומר "ועשה". יצאו עדים זוממין שאין בהם מעשה. ואמאי לא הוא עקימת שפתיו מעשה הא לא תליא בכונת הלב.

הנוסח בתורת כהנים:

... או מה עבודה זרה מיוחדת וחייבים עליה מיתת בית דין אף אני מרבה אלא את מחוייבין מיתת בית דין, הא מה אני מרבה את המקלל אביו ואמו המסית והמדיח והמכשף ונביא השקר והעדים הזוממין תלמוד לומר ועשה, יצאו אלו (=המקלל, המסית והמדיח) שאינן בהם מעשה.⁷²

ויש שהדרשה כולה איננה בספרא שלנו: רש"י מסכת כריתות ה עמ' א: 'והנפש האוכלת ממנו עונה תשא ודרשינן בתורת כהנים ממנו עונה תשא ולא מחברו'.

פרקי דרבי אליעזר⁷³

נוסח פרקי דרבי אליעזר, שעמד לפני רש"י, כלל יותר חומר מאשר כל גרסה, העומדת היום לרשותנו:⁷⁴

ברש"י בראשית יז, ג כתוב:

ויפול אברם על פניו – ממורא השכינה; שעד שלא מל לא היה בו כח לעמוד ורוח הקודש נצבת עליו, וזהו שנאמר בבלעם: 'נופל וגלוי עינים' (במדבר כד, ד). בברייתא דרבי אליעזר (כט) מצאתי כן.

אולם החל מדברי רש"י 'וזהו שנאמר בבלעם' לא נמצא כך בשום גרסה של פרקי דרבי אליעזר,

70. וכך גם הגרסה ברש"י נדה יט ע"א ד"ה כהה.

71. **ספרא: הנקרא תורת כהנים**, מהדורת י"מ כהן, ירושלים חש"ד, תזריע פרשת נגעים פרק ב', עמ' 181.

72. **ספרא ויקרא**, מהדורת א"א פינקלשטיין, ניו-יורק תשמ"ג, כרך ב' דיבורא דחובא פרשה א פרק א' [ב' עמ' 123].

73. **מדרש תנאים**, מהדורת ז"ו אינהורן, וילנה תקצ"ט; מ' היגר, 'פרקי דרבי אליעזר', **חורב**, ח-י (תש"ד). על המדרש עצמו – ראו רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 332-345.

74. ברלינר (לעיל הערה 2), עמ' 30 הערה ב, עמ' 431.

העומדת היום לרשותנו.⁷⁵

משנה⁷⁶

גרסת המשנה, שעמדה לנגד עיני רש"י, הייתה שונה מגרסת המשנה, העומדת לרשותנו היום: ראו רש"י ברכות לה עמ' ב': 'על ידי אניגרון – מין מאכל הוא, ונותנים לתוכו שמן, ושנוי במשנה בכמה מקומות'. השם אניגרון אינו מופיע במשנה, כפי שהיא מוכרת לנו היום.

אך ייתכן, שיש כאן טעות העתקה, ויש לגרוס 'בתוספתא'. חיזוק להשערה זו היא גרסת רש"י ביומא עו עמ' א': 'אניגרון – מין מאכל שנותנין בו יין, ובכמה מקומות שנינו בתוספתא אניגרון ואכסיגרון שנותנין בו יין ושמן'. ואמנם השם אניגרון מופיע בתוספתא בכמה מקומות: ביצה ב, טז; תרומות ט, י; שביעית ו, ג.

מכאן, שרש"י ידע, שהדבר כתוב בתוספתא, וציין זאת.

ואולי רש"י ציטט מהזיכרון,⁷⁷ ובלבל בין התוספתא לבין המשנה. וכך מציין רש"י פעמיים בפירושו למקור בתוספתא, והדברים נמצאים במשנה:

פעם אחת – ברש"י סנהדרין סח ע"א: 'מנעל שעל גבי אימוס מהו – שאף בו נחלקו בתוספתא דטהרות' והוא במשנה כלים פרק כו משנה ד, ופעם שנייה – ברש"י עבודה זרה סג ע"א: 'כיון דאמר מר – בתוספתא דקידושין, והיא משנה בקידושין פרק א משנה ו'.⁷⁸

הרב פישמן מביא ציטוט של המשנה בפירוש רש"י לעירובין, הנמצא בגרסה זו רק בדפוס שלוניקי.⁷⁹

תוספתא⁸⁰

ייתכן, שהייתה לרש"י גרסה שונה מכל גרסות התוספתא, שיש לנו היום, שכן הוא כותב על דברי הברייתא:

ותניא, רבי שמעון בן אלעזר אומר: אין מדליקין בצרי. מאי טעמא? אמר רבה: מתוך שריחו נודף, גזרה שמה יסתפק ממנו':

שמה יסתפק ממנו – ותניא בתוספתא: הנותן שמן לנר – חייב משום מבעיר, והמסתפק – חייב משום מכבה, במסכת ביצה בגמרא דיום טוב (כב, א).⁸¹

הדברים אמנם מופיעים בתלמוד בבלי ביצה כב עמ' א: 'איתיביה רב יהודה לעולא: הנותן שמן

75. מדרש תנאים (לעיל הערה 73), פרק כט סד ע"ב; היגר (לעיל הערה 73), פרק שמונה ועשרים, עמ' 189.

76. נ' זק"ש (עורך), ששה סדרי משנה עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי-היד של המשנה, כולל קטעי הגניזה ודפוסים ראשונים, עם השוואות מתוך הבאות מהמשנה מכל ספרי חז"ל, גאונים וראשונים, דפוסים וכתבי יד, עם מראי-מקומות, ציונים והערות לשינויי הנוסחאות ועם פירוש הרע"ב בהשוואה לכתבי-יד ודפוסים ראשונים, א-ב, ירושלים תשל"ב-תשל"ה; יתר המשניות הן לפי דפוס וילנא; על המשנה, ראו בין היתר: י' זקוביץ וא' שנאן, לא כך כתוב בתנ"ך, תל-אביב תשס"ד, עמ' 264-265.

77. ראו על כך לעיל, בפרק בעיית הנוסח המדויק של מקורות רש"י בסעיף פירוט.

78. תוספתא על פי כתב יד ערפורט ווינה; תשלום תוספתא, מהדורת מ"ש צוקרמנדל וש' ליברמן, ירושלים תשס"ד, עמ' 27.

79. פישמן (לעיל הערה 44), עמ' תמה.

80. תוספתא: על פי כתב יד ערפורט ווינה; תשלום תוספתא, מהדורת מ"ש צוקרמנדל וש' ליברמן, ירושלים תשל"ב; תוספתא ע"פ כתב יד ווינה ושנוי נוסחאות מכתב יד ערפורט, מהדורת ש' ליברמן, ניוארק תשט"ו-תשמ"ח; על התוספתא – ראו, בין השאר, זקוביץ ושנאן (לעיל הערה 76), עמ' 274.

81. רש"י שבת כה ע"ב.

בנר חייב משום מבעיר, והמסתפק ממנו חייב משום מכבה! אמר ליה: לא אדעתא.י.
נדגיש, שלא קיימת תוספתא כזו: התוספתא היחידה, שיש לנו היום, העוסקת בנר ובכיבוי –
נמצאת במסכת שבת, אך דברי רש"י אינם לקוחים משם, כי הנושא שם שונה: 'המכבה והמבעיר
– הרי זה חייב; הנותן שמן בנר, אע"פ שיש בו שמן – הרי זה חייב'.⁸²
ליברמן משער, שרש"י לא התכוון לתוספתא שבמסכת שבת.⁸³ לדעתו, רש"י, כנראה, חשב
שמקור הברייתות בתלמוד הוא התוספתא, ומכאן, שרש"י ראה רק את הברייתא בביצה, ולא
את הדברים במקורם בתוספתא.⁸⁴

תלמוד בבלי,⁸⁵

לפעמים גרסת התלמוד בדברי רש"י – שונה מכל גרסות התלמוד, העומדות היום לרשותנו:
למשל, רש"י מצטט פעמיים את התלמוד בבבלי במסכת סוטה:⁸⁶ 'כל המחניף לרשע סוף נופל
בידו' (רש"י ירמיה כח, ו; לז, יג). כך הגרסה גם ברש"י עין יעקב על אתר ובילקוט שמעוני ירמיה
רמז שח. הימצאות גרסה זו בשלושה מקומות שונים בפירושו של רש"י – מצביעה על כך שזו כנראה,
הגרסה המקורית, שיצאה מתחת ידי רש"י. העובדה, שהיא מופיעה גם בילקוט שמעוני –
מחזקת את ההשערה, שזו הייתה גרסת התלמוד באשכנז לא רק במאה השלוש עשרה,⁸⁷ אלא,
כנראה, גם במאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה, אולם גרסת התלמוד בכל כתבי-היד, העומדים
היום לרשותנו, היא: 'כל המחניף לחבירו'.⁸⁸

תלמוד ירושלמי⁸⁹

רש"י ליחזקאל ח, טז כותב 'משתחוייתם – בשתי תיבות הוא משמש, לשון "השתחיה" ולשון
"השתחוייה" כן הוא בתלמוד ירושלמי (השוה ירושלמי סוכה ה, ה [נה, ג]): "משחיתים ההיכל
ומשתחויים לחמה...". אולם הגרסה בירושלמי, כולל כ"י לידן, היא 'שהיו משתחויים לחמה
ומשתחויים להיכל'.⁹⁰

-
82. תוספתא שבת (מהדורת ליברמן [לעיל הערה 80]) יא, ד.
83. ש' ליברמן, **תוספתא כפשוטה: באור ארוך לתוספתא**, ג: סדר מועד: שבת, עירובין, ירושלים תשנ"ג-תשנ"ו, עמ' 170, הערה 10.
84. ליברמן מפנה את הקורא בהסברו לתוספתא בשבת, לתשלום תוספתא (מהדורת צוקרמנדל וליברמן [לעיל הערה 78], עמ' 6).
85. ש"ס וילנא; דקדוקי סופרים, מהדורת רנ"ג רבינוביץ, ניו-יורק תש"ך; דקדוקי סופרים השלם, ירושלים תשל"ב; אתר של מכון
שכטר. על התלמוד הבבלי – ראו, בין היתר, זקוביץ ושנאן [לעיל הערה 76], עמ' 275.
86. סוטה נא ע"ב.
87. זהו זמן החיבור של ילקוט שמעוני, ראו, בין השאר, רייזל [לעיל הערה 12], עמ' 383-384.
88. ראו בבלי, עם שינויי נוסחאות, סוטה כרך שני, על אתר, עמ' רה שורה 26: לחבירו. וראו אצל ברלינר [לעיל הערה 2], עמ' 432,
רשימת מקומות בתלמוד, שנוסח רש"י שלהם שונה מכל נוסח, שיש לנו היום. על רשימה זו יש אולי להוסיף, בין היתר, את שמות ל, לג.
ראו מעייני [לעיל הערה 7] על אתר, עמ' קה, סוף הערה 64; מל"א ד, יט, המתייחס לנוסח סנהדרין דף יב עמ"א, שאינו היום ברשותנו,
ראו דקדוקי סופרים (מהדורת רבינוביץ [לעיל הערה 85]); מל"א ז, נא, המתייחס לנוסח בבא קמא דף ס"ז עמ"א, ראו דקדוקי סופרים
(שם). הערה ק; גרסת רש"י מל"א ו, ד 'שקופים מבחון ואטומים מבפנים' היא כגרסת כל הדפוסים הישנים שלפני מהדורת ראם. ראו
דקדוקי סופרים מנחות פו עמ"ב הערה ק.
89. **תלמוד ירושלים**, ירושלים תשנ"ט; **תלמוד ירושלמי: יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של
ליידן**, ירושלים תשס"א. על התלמוד הירושלמי – ראו, בין היתר, זקוביץ ושנאן [לעיל הערה 76], עמ' 275-276.
90. י"ש פנקובר, 'פירושו של רש"י לספר יחזקאל, לרגל הופעתו במהדורה חדשה במקראות גדולות "הכתר"', **עיוני מקרא ופרשנות**, ז
(תשס"ה), עמ' 463.

נוסח הירושלמי, שהיה בידי רש"י – קָלָל, כנראה, יותר חומר, מאשר בנוסחים, העומדים היום לרשותנו. את זה אנו למדים משתי הפְּנִיּוֹת של ר' שמעיה בפירושו לעשרת הדיברות שבמחזור ויטרי אל מקורות בירושלמי, שאינם נמצאים היום ברשותנו.⁹¹

ברייתא דמעשה מרכבה⁹²

הברייתא דמעשה מרכבה, שעמדה לנגד עיני רש"י – כללה יותר חומר מכל נוסח, העומד היום לרשותנו, שכן בפירושו לברכות נא ע"א כותב רש"י 'רבי ישמעאל עלה לרקיע על ידי שם, בברייתא דמעשה מרכבה'. הדברים אינם מצויים שם, אלא במדרש 'אלה אזכרה' ויעשרה הרוגי מלכות'.⁹³

ברייתא של רבי אליעזר, בנו של רבי יוסי הגלילי⁹⁴

גרסת הברייתא של רבי אליעזר, בנו של רבי יוסי הגלילי, מל"ב מדות של רש"י – כללה חומר, שאינו בברייתא שלפנינו:

רש"י מצטט ממנו בשמ"א ה, יא: 'מהומת מות – כל 'מהומה' על ידי רעם; וזה אביהם: "וירעם יי בקול גדול... על הפלשתים ויהומס" (שמ"א ז, י). מפורש באגדה שלשים ושתיים מדות דרבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי'. הדברים אינם מצויים בברייתא.⁹⁵ וכך מצטט רש"י מתוך הברייתא (מידה כ"ז) בפירושו למל"ב י, ל: 'עמרי ואחאב, ואחזיה ויהורם'.⁹⁶ הגרסה בברייתא: 'עמרי ואחאב ויהורם ובניו'.

סדר עולם⁹⁷

סדר עולם של רש"י קָלָל יותר חומר מאשר יש היום בידינו,⁹⁸ שכן בפירושו לשופטים ב, א הוא מסביר על סמך סדר עולם, שמלאך יי המוזכר שם⁹⁹ היה פינחס.¹⁰⁰ אך הדברים הנאמרים בסדר עולם¹⁰¹ מתייחסים לפסוק אחר, שופטים ו, ח, ושם לא מוזכר מלאך ה' כלל.¹⁰² בהקשר לכך

91. מחזור ויטרי (לעיל הערה 21), עמ' 316 וראו שם הערה מ.

92. ורטהימר (לעיל הערה 41), עמ' מט-סב.

93. פישמן (לעיל הערה 44), עמ' תג.

94. בתוך: **אוצר מדרשים**, א, מהדורת י"ד איזנשטיין, בני ברק תש"ן, ד"צ ניו יורק תרע"ה, עמ' 265-270; ע"צ מלמד, **מפרשי המקרא: דרכיהם ושיטותיהם**², ירושלים תשל"ח, עמ' 1059-1083.

95. פישמן (לעיל הערה 44), עמ' ריז; ברלינר (לעיל הערה 2), עמ' 131; הנ"ל עמ' 429. כהן (לעיל הערה 2) לא העיר דבר במהדורת הכתר על אתר.

96. סאבאן (לעיל הערה 7), על אתר, עמ' מד; ח' זהרי, **מקורות רש"י**, ו: מלכים, בעריכת מ' זהרי, ירושלים תשנ"ג, על אתר, עמ' 163.

97. **סדר עולם**, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשע"ג. על המדרש עצמו ראו, בין היתר במבוא, עמ' 3-164; זקוביץ ושנאן (לעיל הערה 76), עמ' 265-266; רייזל (לעיל הערה 12), עמ' 305-314.

98. הדבר כולל אף את גרסת סדר עולם שבכתב-יד אוקספורד 692, שלדעת מיליקובסקי ייתכן, שהעתיק יעקב בן שמשון, תלמידו של רש"י (ראו במבוא של מיליקובסקי [לעיל הערה 97], עמ' 166 ועמ' 191 הערה 17). מיליקובסקי מתייחס לגרסת רש"י במגילה יא עמ' ב (פרק ב, עמ' 316 בפסקה האחרונה לניתוח השורות 15-16) ולא מוצא לה מקור בכתב-היד של סדר עולם, העומדים היום לרשותנו.

99. 'יעל מלאך ה' מן הגלגל אל הבכים'.

100. וכך היא גם גרסת רש"י בפירושו למסכת מגילה יד עמ' א ד"ה נבואה (פירושו רש"י **למסכת מגילה**, מהדורת א' ארנד, ירושלים תשס"ח, על אתר, עמ' 178). זו גם הגרסה, המופיעה בילקוט שמעוני תורה פרשת ויקרא רמז תכו ד"ה ויקרא אל; שופטים רמז מ ד"ה יעל מלאך; חגי רמז תקסז ד"ה על כן עליכם.

101. סדר עולם (לעיל הערה 97), א, עמ' 281.

מצטט רש"י דברים מתוך סדר עולם, שהם שונים לא רק בסגנון,¹⁰³ אלא גם חלוקים עליהם בתוכן לפי כל אחת מהגרסאות העומדת לרשותנו היום.

אדגים את התופעה בעזרת טבלת-השוואה של הדיבור המתחיל של רש"י, אשר בו חלק מדבריו שונים רק סגנונית, וחלקם חולקים על גישת סדר עולם:

סדר עולם רבה פרק עשרים וחמשה¹⁰⁴ רש"י מגילה יא ע"ב

כתיב בראש ספר דניאל (א, א-ב)

בשנת שלש למלכות יהויקים מלך יהודה בא בשנת שלש למלכות יהויקים בא נבוכדנאצר נבוכדנאצר מלך בבל (ירושלם) ויצר עליה (דניאל (א, א)

אפשר לומי כן והלא לא מלך אלא עד שנת ארבע ליהויקים, אפשר לומר כן והלא לא מלך אלא בשנת ד' ליהויקים,

שנאמר בספר ירמיהו (כה, א) הדבר אשר היה אל ירמיהו בשנת הרביעית ליהויקים היא השנה הראשונה לנבוכדנאצר,

אלא מה ת"ל בשנת שלש למרדו אלא מה תלמוד לומר בשנת שלש למלכות יהויקים בשנת ג' למרדו

מתברר, שעד כאן ההבדלים בין גרסת רש"י לבין גרסת סדר עולם הם סגנוניים בלבד, אולם בהמשך חולק רש"י על גישת סדר עולם לפי כל הגרסות, העומדות היום לרשותנו.¹⁰⁵ לא יועציו של נבוכדנאצר גרמו, שהמלך חזר בו מהכתרת יהויקים למלך, אלא נבוכדנאצר עצמו:

ועליו אמר נבוכדנאצר:¹⁰⁶ אמרו לו יועציו:

האב מרד בך והמלכת את בנו

מן כלבא בישא גורין טבין לא יפוק רש"י מציין בפירושו לחבקוק ב, טו, שהוא מתבסס על סדר עולם, אך הדברים אינם בנוסחים המצויים ברשותנו.¹⁰⁷ מתלא אמרן: מכלבא בישא גוריא טבא לא נפיק

102. 'וישלה ה' איש נביא אל בני ישראל'.

103. כגון רש"י מגילה יא עמ' א ד"ה שניה; מגילה יא עמ' ב ד"ה שנים (סדר עולם כה); מגילה יב עמ' ב ד"ה עוד (סדר עולם כה) סוטה יב עמ' ב ד"ה שירה (סדר עולם ה), ועוד. וכך גם מצטט רשב"ם את סדר עולם לפעמים בשינוי לשון, כגון רשב"ם בבא בתרא קכא עמ' ב ד"ה קפלו.

104. סדר עולם (לעיל הערה 97), עמ' 302.

105. ראו במדור הילופי גרסות שם, עמ' 304 לשרות 19-20.

106. שם, עמ' 304 שורה 20.

107. שם, עמ' 651.

תא שמע טוען, ש'ניתן להוכיח, כי הנוסח שהיה בידיו של רש"י יחידאי היה'.¹⁰⁹

תרגום אונקלוס¹¹⁰

גם נוסחי ת"א, שעמדו לפני רש"י, שונים לעתים מכל נוסח אונקלוס שהגיע אלינו. ראו על כך בין השאר, בסיכום של ברלינר על מקורותיו של רש"י.¹¹¹ יתר על כן, מחקר גרסאות אונקלוס הוביל למסקנה, שלא קיימת גרסה מקורית של התרגום. כיוון שכך, אין לנו כל אפשרות להשוות את פירוש רש"י עם גרסה כלשהי של ת"א.

כך מסכם שפרבר את מחקרו על גרסאות אונקלוס:

We have now the Targum Onkelos in its various recensions. Any reading taken from any Onkelos-text is just a representative of Onkelos as another one from any other text. There does not exist such a thing as an 'authoritative' Onkelos-text; each one of the texts I used for the edition is to be considered as representing Onkelos just as the other text, no matter, whether we think of manuscripts or printed editions.¹¹²

תרגום יונתן בן עוזיאל¹¹³

מאהרשען מציין במבואות למהדורות פרשן-דתא, שרש"י מצטט לפעמים מתוך תרגום יונתן בן עוזיאל – דברים, שאינם היום תחת ידנו.¹¹⁴

מחברת מנחם¹¹⁵

נוסח מחברת מנחם, שהיה לעיני רש"י, שונה מכל גרסה, העומדת לרשותנו היום:

108. ספר תולדות ישוע הנוצרי, נוסחת יוחנן יעקב הולדריכו, טיגורינו 1705, מתוך

<http://lemidrash.free.fr/JudaismeChristianisme/huldreich.pdf>

109. תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 39.

110. A. Sperber (ed.), *The Bible in Aramaic Based on Old Manuscripts and Printed Texts*, 1: The Pentateuch According to Targum Onkelos, Leiden 1959; התאג' בכתר שלום: עם צפונות התרגום, חשמונאים תשע"ב. עיינו ר' פוזן, פרשגן: ביאורים, פירושים ומקורות לתרגום אונקלוס, ירושלים תשע"ב-תשע"ד; על תרגום אונקלוס – ראו, בין היתר, זקוביץ ושנאן (לעיל הערה 76) עמ' 277.

111. ברלינר (לעיל הערה 2), עמ' 433. יש להוסיף על מקורותיו של ברלינר, בין היתר, את בראשית כו, לו; שמות כג, כו (A. Grossman, 'Rashi-Biblical Exegesis', *Encyclopedia Judaica*, 13, p. 1561); את תשובת רש"י ס' רנ"א (תשובות רש"י, מהדורת י"ש אלפנבין, ניו יורק תש"ג), אשר בה הוא מביא את ת"א לדברים כב, ו' כי יקרא' – א', כאשר במהדורות התאג' ושפרבר (לעיל הערה 110) כתוב 'ארי'; את תרגום 'כי תאמר' (דברים ז, יז) – 'דלמא', כאשר במהדורות התאג' ושפרבר (שם) נכתב 'ארי'; את תרגום 'כי פתח תפתח' (דברים טו, ח) – 'אלא', כאשר במהדורות התאג' ושפרבר (שם) כתוב 'ארי'; ואת תרגום 'כי גוע אהרן' (במדבר כ, כט) – 'דהא', בהתאם לכת"י ששון 282 ו-1490, כאשר במהדורות התאג' ושפרבר (שם) כתוב 'ארי'.

112. ת"א (שפרבר [לעיל הערה 110], 1973), עמ' 414.

113. על תרגום יונתן לנביאים – ראו, בין היתר, זקוביץ ושנאן (לעיל הערה 76), עמ' 278.

114. הושע ח, ט; יואל ב, יז (?); עמוס ה, טז (פרשן-דתא, א: תרי עשר, ירושלים תשל"ב, עמ' vi). ישעיה לח, יב; ישעיה נח, יא (שם, ב: ישעיה, עמ' vi).

115. Menahem Ben Saruq, *Mahberet*, ed. A. Saenz-Badillos, Universidad de Granada 1986; מחברת מנחם, מהדורת צ' פיליפובסקי, ירושלים תשכ"ח.

לדוגמה, את התיבה היחידאית 'המקשרות' בבראשית ל, מא: 'והיה בכל יחם הצאן המקשרות וְשָׁם יַעֲקֹב אֶת הַמִּקְלוֹת לְעֵינֵי הַצֹּאן בְּרֵהִטִים לְיַחְמָנָה בַּמִּקְלוֹת' – מפרש רש"י:

המקשרות – כתרנומו: הבכירות. ואין לו עד במקרא להוכיח עליו. ומנחם חָבְרוּ (מחברת: 'קשר') עם 'אחיתופל בקושרים' (שמ"ב טו, לא), 'ויהי הקשר אמיץ' (שם טו, יב), אותן המתקשרות יחד למהר עיבורן.

במחברת מנחם יסוד 'קשר' לא נזכרו לא הפסוק שלנו בבראשית ל, מא, ולא הפסוק בשמ"ב טו, לא. וכך מעיר המהדיר ר' צבי פיליפאווסקי, על אתר:

רש"י: [ברא' ל מא] אמר על המקשרות: ומנחם חבירו עם אחיתופל בקשרים [שמ"ב טו לא] ויהי הקשר אמיץ. אותן המקשרות יחד למהר עֲבוֹרָן. ע"כ. ולפי זה נחסרו בשרש הזה שני הכתובים האלה בכל הנוסחאות אשר לפנינו.¹¹⁶

וכך שונה גרסת מחברת מנחם בכתבי רש"י – מכל גרסאות כתבי-היד של המחברת, הנמצאות היום בידינו (מהדורת פיליפובסקי ומהדורת סנז-בדיללוס)¹¹⁷ גם במקומות הבאים: מ"א ז, ד; איוב ח, יז; תהלים קז, ל; ירמיה מח, מה; יחזקאל כ, מ; שם כט, יד (נמצא בחלק מכתבי-היד של רש"י); תהלים ה, א; שם נה, טז (נמצא בחלק מכתבי-היד של רש"י).¹¹⁸

פיוטי ר' אלעזר הקלירי¹¹⁹

פיוטי ר' אלעזר הקליר, שהיו לעיני רש"י, היו לפעמים שונים מגרסאות אותם פיוטים שהגיעו אלינו.

להלן דוגמאות:

1. 'זוהו שישד הקלירי (בסילוק של יוצר דפרשת זכור) לרוב ימים להמנות לחשוב להם חשבונות' (רש"י ישעיהו כד, כב)

נוסח הפיוט היום: 'לרוב ימים להמנות לחשוב עליהם'¹²⁰ חשבונות'.¹²¹

2. 'זוהו שישד רבי אלעזר בפיוט "כי אקח מועד" (סילוק ליום טוב שני של סוכות): "ולעת חילוק ארצותיה, כשורת הכרם לחוצותיה, באורך מפאת קדים לקצותיה, עד ים אוקיינוס למצותיה, בְּרַחֵב שבעים וחמשה מיל חריצותיה" (רש"י יחזקאל מח, א).

נוסח הפיוט היום הוא: '(ו)לעת חלוק ארצותיה... כשורות הכרם לחברם לתוצאותיה, ועד ים אוקיינוס למצותיה, ברוחב שבעים וחמשה מיל חריצותיה'.¹²²

3. 'ועל ככה יסד הפייט ("אלה אזכרה", יוצר לפרשת שקלים) "עוצם המון חוגג ושוטף כנהר" (רש"י תהלים מב, ה)

116. מחברת מנחם (שם), עמ' 160, הערה שח.

117. ראו הערות י' אזואלוס, 'יחסו של רש"י למנחם בן-סרוק בפירושו לתורה', טורא, ד (1996), עמ' 85.

118. הערות לפי סדר הבאת דברי רש"י: נמצא במהדורת פיליפובסקי ללא הערת המהדיר, אינו נמצא במהדורת סנז-בדיללוס; הערת אזואלוס (שם), עמ' 85 הערה 8: 'אין פסוק זה נמצא בהעתקות מחברת מנחם שהיו בידי המהדיר, הוא נוסף על סמך הכתוב ברש"י לְפָסוּק'.

119. מ' זהרי, 'דברי משה הדרשן ופיוטי אלעזר הקלירי בפירושי רש"י', ירושלים תשנ"ו. על אלעזר הקלירי – ראו, בין היתר, בספר הב"ל, עמ' 33-34.

120. ההדגשות הן שלי, והן מצביעות על שינויי הגרסה.

121. זהרי (שם), עמ' 35-36.

122. שם, עמ' 38.

נוסח הקליר: 'עוצם המון חוגג (ו)שוטף כנהר'.¹²³

4. '... וזהו שישד הקלירי: "ומתחתייה שלשים מעלות, זו למעלה מזו עד כסא הכבוד טסות ועולות, בשיח נעימות שיר המעלות' (רש"י תהלים קכא, א)
- נוסח הקליר: 'ומתחתייה שלשים מעלות... ועל גבם ששים מעלות, זו למעלה מזו עולות, (ו)עד כסא הכבוד טסות ועולות, בשיח נעימות שיר המעלות'.¹²⁴
- לפי נוסח הקליר, ששים מעלות עולות, ולפי רש"י שלושים בלבד.
5. 'ורי אלעזר הקליר יסד (בסילוק יוצר של פרשת החדש) ביסוד שירו "שבועים ששה" הרי מ"ב' (רש"י דניאל ח, ד). נוסח הקליר: 'ויתכסה מהם שב(ו)עים שבעה'.¹²⁵
- אותו שינוי גרסה מהותי (ששה<שבעה) חוזר שוב בפירושו של רש"י לדניאל יב, יב:
6. 'וכן יסד ר' אליעזר הקליר (בסילוק יוצר פרשת החדש) "ויתכסה מהם שבועים ששה" (רש"י דניאל יב, ב).

פירושי רש"י שלא אליבא דמאן

בהקשר זה יש מקום להצביע על מספר פירושים של רש"י הן בתחום ההלכה, והן בתחום הסיפור, שלא נמצא להם שום מקור בדברי חז"ל. מצאתי חמישה פירושים של רש"י לתורה, השונים מכל מקורות חז"ל שעמדו לרשותו, ועל-כן דבריו הם שלא אליבא דמאן.

בחלק ההלכתי של התורה, יש לציין את פירושו לשמות כב, ח;¹²⁶ כג, ב;¹²⁷ ויקרא ה, י;¹²⁸ יג, ו;¹²⁹ שרש"י פירשם באופן הסותר את דעת חז"ל על כל הדעות המוצגות בה.¹³⁰ בחלק הסיפורי של התורה מדובר בפירושו של רש"י לשמות כד, ג.¹³¹

123. שם, עמ' 40-41.

124. שם, עמ' 41.

125. שם, עמ' 43-44.

126. ברלינר (לעיל הערה 2), גלברד ומעיני (לעיל הערה 7) על אתר. על התופעה עצמה, שישנם פסוקים שרש"י מסביר שלא אליבא דמאן – כבר עמד הרא"ם על אתר (א' מזרחי, **חומש הרא"ם**, מהדורת מ' פיליפ, פתח-תקוה תשנ"ב-תשנ"ד).

127. ברלינר (שם), גלברד ומעיני (לעיל הערה 7). מקורות חז"ל, שפירשו באופן דומה לרש"י את התיבה 'לרעות' – 'לרעות ממש' (ראו מעייני [שם]), על אתר, עמ' קיז, הערה 10) – לא עמדו לעיני רש"י, ראו רשימתם אצל ברלינר (שם), עמ' 428-433.

128. וזו תגובת הרא"ם לפירוש רש"י: 'ולא מצינו בשום מקום שיאמרו "כמשפט עולת העוף של נדבה", כמו שכתב רש"י כאן... ולכן על כרחנו לומר, שרש"י ז"ל פירש זה על פי פשוטו של מקרא... ולא על פי מדרשי חז"ל, כשהן רחוקין מפשוטו של מקרא' (מזרחי [לעיל הערה 126]), על אתר, עמ' קן). וראו גם גלברד (לעיל הערה 7) על אתר, עמ' 75; י' קופרמן, **פשוטו של מקרא**, ב, ירושלים תשס"א, עמ' 65.

129. ראו גלברד (לעיל הערה 7) על אתר, עמ' 193, ושם הערה יג.

130. ראו, בין השאר, רא"ם לשמות כב, ח ולויקרא ה, י; סגל (לעיל הערה 6), עמ' סג-סה; מעייני וגלברד (לעיל הערה 7) לפסוקים הנ"ל. מ' ארנד, **פרשנות המקרא והוראתו**, ירושלים תשס"ו, עמ' 35 הערה 29, טוען, שהתופעה אצל רש"י היא מועטה ומצטמצמת לפרשת נגעי הצרעת בלבד; סתם ולא פירש.

131. ראו רא"ם על אתר, עמ' שצא, ד"ה את כל: 'תימה דבפרק ר' עקיבא אמרו בהדיא, דלכולי עלמא בתלתא בירחא אמר להו מצות הגבלה, ובארבעה בירחא עבוד פרישה, ומדברי הרב משמע דתרוייהו בארבעה בירחא הוו, וצריך עיון'. וראו מעייני (לעיל הערה 7) על אתר, עמ' קמט הערה 5. ראו גם תורה שלמה ותורה תמימה לפסוקים הנזכרים (מ"מ כשר, **תורה שלמה**, ירושלים תשנ"ד; – ב' אפשטיין, **תורה תמימה**, תל-אביב תש"ל).